

tûbi'l-kadime fi'l-Irâk, Beyrut 1406/1986, s. 115-117; Yûsuf el-İş, *Târîhu 'aşri'l-hilâfeti'l-Abbâsiyye*, Dimaşk 1990, s. 181-184; K. V. Zetterstéen, "al-Râđi Bi'llah", *EI²* (İng.), VIII, 368.

ABDÜLKERİM ÖZAYDIN

RCD

(bk. KALKINMA İÇİN
BÖLGESEL İŞBİRLİĞİ TEŞKİLÂTI).

REÂYÂ

(رعایا)

Osmanlılar'da tebaa,
halk anlamında kullanılan bir tabir.

Sözlükte "sığır, koyun sürüsü" anlamına gelen *raiyye* / *raiyyet* kelimesinin çoğuludur. İslâm dünyasında yönetici konumundaki askerî tabaka ile ulemânın dışındaki vergi mükellefi halkı ifade eden bir terim olmuş, XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'ne haraç ödeyen gayri müslim tebaa içinde kullanılmıştır. "Raâ" fiilinin Kur'an-ı Kerim'deki türevlerinin iki anlamı vardır: "Sürüleri otlatmak, hayvanları yaymak" (Tâhâ 20/54; el-Kasas 28/23); "birinin çıkarlarını gözetmek, bakmak, mukayyet olmak, gütmek" (el-Mü'minûn 23/8; el-Meâric 70/32). Yakınoğu dinleri ve kültürlerinin hem teokratik hem dünyevî anlamda sürüsüne nezaret eden bir çoban şeklinde geliştirdiği hükümdar sembolü için İslâm toplumlarında benzer mecaz ve kavramlar kullanılmıştır. Zamanla reâyâ, toplumun yönetici ve üst sınıflarını oluşturan kalem ve kılıç ehlinin dışında vergiye tâbi esnaf ve çiftçileri ifade eden bir kavram haline gelmiştir. Bu kavramın kökleri muhtemelen toplumun askerî soylular, kâtipler, Zerdüşti din adamları, nihayet vergi mükellefleri olan köylüler, zanaatkâr ve tüccarlardan oluşan sınıflara bölündüğü Sâsânî İrani'na uzanır. Kavram buradan İslâm devletlerine ve Selçuklular vasıtasıyla Osmanlılar'a geçmiştir. Nizâmülmülk'ün *Siyâset-nâme*'sinde (s. 41-51, 170) iktâ sahiplerinin reâyâyâ nasıl davranması gerektiği üzerinde durulurken reâyânın sultana şikâyet hakkının engellenmemesi, reâyâyâ iyi davranılması ve dünyanın bayındır olması için reâyânın fakir düşmemesi gerektiği vurgulanmaktadır. Selçuklular ve İhanlılar devrinde reâyânın özellikle süreklî savaşlar dolayısıyla giderek daha ağır bir vergi yükü altına girdiği ve kökleri eskilere uzanan pek çok angaryaya tâbi tutulduğu anlaşılmalıdır. Bu dönemde terimin kapsamı köy-

lû-çiftçileri ifade edecek şekilde daralmış ve bu anlam Hindistan'daki müslüman toplumuna geçmiştir.

Osmanlılar'da reâyâ terimi en geniş anlamda seyfiye, kalemîye ve ilmiyeden oluşan askerî sınıf dışındaki bütün halkı kapsar. Bunların büyük çoğunluğu bütün vergileri öder, bir kısmı da bazı hizmetler karşılığında avâriz ve raiyyet rûsûmundan muaf tutulur. Öte yandan kanunnâmeler ve siyasî düşünce eserlerindeki tasnif ve tanımlarda bazan "şehirli taifesi"nin reâyâdan farklı gösterildiği, reâyâ olarak çiftçiköylülerin kastedildiği sezilmektedir. Koçi Bey "şehir oğları ve reâyâ taifesi"ni ayrı kategoriler olarak belirttiği gibi ("Reâyâdan ve şehirliden yeniçeri olmak câiz değildir"; bk. *Risâle*, s. 85) konar göçerlerle reâyâyı ayrı telakki ettiğini de ima eder ("Urban ve Türkmen taifesi dahi itaatten çıkıp reâyâ fukarasına zulm ü teaddiyi..."; *a.g.e.*, s. 49). Kanunnâmelerde de reâyâ-şehirli ayırımını gösteren ifadeler vardır. Şehirli çift vergisi ödemez, fakat şehir sınırında çift statüsünde toprağa tasaruf ediyorlarsa "itibar arzadı" ilkesi gereğince çift resmi öderler. Yerini yurdunu terkedip bir müddet şehirde kalan şehirli kısmına katıldığı da kanunnâmelerde yer alan hususlardandır. Böyle farklı mânalara gelebilecek kullanımlar olmakla birlikte geniş anlamda reâyânın şehirli ve konar göçerler dahil asker zümresi dışındaki vergi mükelleflerini kapsadığı açıktır. Yine reâyâ müslüman reâyâ, keferetaifesi (zimmî reâyâ) diye ayrılır. Mardin Kanunu'nda köylerdeki reâyâ müslümanlar ve kefereler olarak ayrıldığı gibi şehirli de aynı şekilde dinî esasa göre tasnif edilmiştir (Barkan, *Kanunlar*, s. 158). Çukurova Vilâyeti Kanunu'nda ise reâyâ-yı Etrâk ve küffâr (kefere) ayırımı yapılmaktadır (*a.g.e.*, s. 204-205).

Reâyâ kelimesi kaynaklarda sadece Osmanlı Devleti'nin tebaası için değil diğer devletlerin halkı için de kullanılır. Kroniklerde ve başka eserlerde "keferenin reâyâsı / keferereâyâları" tabiri sıkça geçer. Dolayısıyla terim bütün toplumlarda "vergi ödemekle yükümlü, yönetilen tabaka" anlamındadır. Osmanlı Devleti'nin gayri müslim tebaası kastedildiğinde tabir "reâyâ keferesi" şeklini alır (*Topçular Kâtibi Abdülkadir [Kadri] Efendi Tarihi*, I, 379). Rumeli'de Avusturya ile iş birliği yapan Osmanlı tebaası gayri müslimler söz konusu olduğunda da "reâyâ keferesi" terimi kullanılır (Defterdar Sarı Mehmed Paşa, s. 308, 338). Girit'te Venedik'le iş birliği yapanlar için de "reâyâ keferesinin eşkıyaları" tabiri

ri zikredilir (*a.g.e.*, s. 433). Bu kullanım, "reâyâ keferesi, Sırp reâyâsı" vb. şekillerde XIX. yüzyılın ilk yarısında aynen devam eder (Câbî Ömer Efendi, s. 2, 121, 234, 431, 438, 498 vd.). Osmanlı klasik çağında "reâyâ", "reâyâ ve berâyâ" gibi tabirlerle kastedilen genellikle vergi veren halktır. Tanzimat öncesinde ise reâyâ terimi "gayri müslim Osmanlı tebaası" anlamına gelmeye başlamıştır. Bu dönemde reâyâ (gayri müslim tebaa)-ehl-i İslâm ayırımı açık bir şekilde resmî dile yansımıştır. Meselâ *Lutfî Târîhi*'nde yer alan, 1827'de Yunan meselesiyle ilgili olarak üç devletin elçisiyle (Fransa, İngiltere ve Rusya) Reis Efendi arasındaki görüşmeye ait mükâleme sûretinde reâyâ ve raiyyet tabirlerinin XIX. yüzyıl başlarındaki kullanımının güzel bir örneği bulunur: "... Rumlar'ı oradan (Mora'dan) kaldırarak ... yerlerine meselâ ehl-i İslâm'dan Arnavut veyahut sâir sınıf-ı raiyyeti îvâ etmeye ... ehl-i İslâm kemâ-kân kendi yerlerinde kal'alarında ve reâyâ dahi kemâ fîs-sâbık cizye-i şer'iyye ve sâir mûtat olan vergilerini vererek ..." (Lutfî, s. 237). Buradaki ifadelerden ehl-i İslâm ile reâyâ arasında ayırım yapıldığı, "sâir sınıf-ı raiyyet"ten kastın ise Rumlar dışındaki gayri müslimler olduğu anlaşılmaktadır. II. Mahmud'un 1837'de Bulgaristan'a yaptığı seyahat sırasında en büyük arzusunun "kâffe-i ehl-i İslâm ve reâyânın vikâyeleri ile ... asayiş ve istirahatleri" olduğu belirtilmiştir (İnalçık, *TTK Belleten*, XXVIII/112 [1964], s. 620).

İslâm siyaset anlayışından devralınan askerî-reâyâ ayırımı veya anâsır-ı erbaa / erkân-ı erbaa kavramlaştırmaları Osmanlılar tarafından da kullanılmıştır. Bu kavramlar çiftçiköylüler, konar göçerler, kasaba ve şehirlerdeki zanaat erbabi, tüccarlar ve hizmet sektörü mensuplarını içine alıyordu. Osmanlı adalet dairesi kavramı birbirine bağımlı şu unsurları öne çıkarmaktaydı: Mülk, asker, hazine, reâyâ ve adalet. Mülk ile (ülke, devlet ve egemenlik) adalet arasında karşılıklı bağımlılık mevcuttu ve iktidarın keyfî bir şekilde kullanılması gayri meşrû sayılırdı. Bu anlayışa göre reâyâ hükümdarlara Tanrı'nın bir emanetiydi. Mülk ve milletin, din ve devletin düzenini sağlamanın en önde gelen şartları olarak Koçi Bey şeriata uygun hareket ve "vedâyi-i rabbû'l-âlemîn olan reâyâ ve berâyâ ahvaliyle takayyüd" etmeyi vurgular (*Risâle*, s. 19). Esasen bu kavram ufak tefek değişikliklerle, fakat özü aynı kalarak hem siyasî düşünce literatüründe hem resmî belgelerde sıkça vurgulanır. Tanrı'nın emaneti olan reâyâyâ zulmedil-

memesini sağlamak padişahın aslı göreviydi.

Klasik İslâm siyaset felsefesinin temel kavramlarından biri de toplumu oluşturduğu var sayılan dört ana sınıfın temel fonksiyonlarını ve bunların birbirleriyle münasebetini izah eden erkân-ı erbaa (anâsır-ı erbaa) kavramıdır. Meselâ Fârâbî, Nasîrüd-dîn-i Tûsî ve Celâleddin ed-Devvânî gibi düşünürleri takip eden Osmanlı ahlâk ve nasihatnâme yazarları bedenî mizacın dört unsuruna karşılık toplumda mevcut dört sınıftan yani ilim ehli, savaşılar, tüccar-esnaf-zanaatkarlar ve çiftçilerden bahsederek. Ancak bu dört sınıfın karşılıklı yardımlaşması ile oluşan denge siyasî hayatın güvenliğini sağlayabilir. Böyle bir toplum tasavvuru her sınıfın kendi mevkiinde tutulmasını, herkesin kendi işiyle meşgul olup başkasının alanına geçmemesini gerektirir. Meselâ Lutfi Paşa toplum düzeni için, dört direk olarak adlandırılan sınıf mensuplarının (asker, ulemâ, tüccar, esnaf ve reâyâ) kendi yerlerinde kalmalarını savunmuştur. Öte yandan Osmanlı toplumunda tabakalaşma büyük ölçüde statüye ve statü farkındalığına dayanmaktaydı. Bununla birlikte sosyoekonomik farklılıklar veya işlevsel konumlar bakımından daha farklı tasnifler yapılabilir. 1000 akçelik dirliğe sahip bir tımarlı ile birkaç milyon akçelik has gelire sahip bir vezir aynı sınıfın mensubuydu, fakat üst düzey yöneticilerin iltizam işlerinde onlara kredi veren zengin bir gayri müslim raiyyet statüsünde idi.

Reâyâ kategorisinin genelde vergi mükelleflerini kapsadığı Osmanlı toplumunda yönetici sınıf anlamındaki askerî tabakaya geçiş bir padişah berâtı ile mümkündü. Klasik dönemde tahrir defterleri kişilerin statülerinin tesbitinde temel belge olarak kullanılmaktaydı. XVII. yüzyıldaki mufassal avâzır defterlerinin de aynı amaçla hizmet ettiği, yerleşim yerlerindeki nüfusu askerî (bazan askerî ve ulemâ) ve reâyâ olarak ayrı ayrı kaydettiği görülmektedir. Bu tür kayıtların olmadığı yerlerde ve dönemlerde ise şahitlikle kişinin statüsü hakkında bir karar verilir. Reâyânın hukukî statüsüyle ilgili olarak belirtilmesi gereken önemli bir nokta, askerî sınıfa oranla müsadere ve siyaseten katil konularında daha emniyetli bir mevkiye sahip oluşudur. Böylece askerî sınıfın imtiyazları bir dereceye kadar dengelenmek istenmiştir. Reâyânın siyaseten katile cezalandırılmasında askerîler gibi padişahın canına kast ve otoritesine karşı çıkmanın yanında eşkıyalık başlıca sebeptir. Ayrıca hırsızlığı ve fuhşu alışkanlık haline getiren-

lere de bu ceza uygulanmıştır (Mumcu, s. 131-142).

Reâyâ ile askerî arasındaki sınırı tesbit bakımından Osmanlı kanunlarında miras taksimi meselesinin ele alındığı bölümlerdeki (resm-i kismet) tanımlar açıklayıcıdır (bk. ASKERÎ). Reâyâ tabakasına mensup kişilerin çeşitli görevler elde ederek avâzır vb. vergilerden muaf tutulmanın yollarını araması yaygın bir durumdu. Buna mukabil vergi kaynaklarının daralmasını arzu etmeyen merkezî otorite, bu tür taleplerde iddia edilen hizmetlere gerçekten ihtiyaç duyulup duyulmadığını tesbit hususunda dikkatli davranmaya çalışmaktaydı.

Vergi ödeme açısından gayri müslimlerle müslümanlar arasında farklar vardı. Gayri müslimler, ehl-i zimmet olarak ödedikleri cizye dışında çift resmi bakımından da farklı bir uygulamaya tâbi idi. İlk dönemlerde gayri müslimlerin çoğunluğu çift resmi öderken zamanla bütün imparatorlukta ispence vergisi ödemekle yükümlü hale geldiler. Özellikle Batı Anadolu'da erken dönemlerde ispence ödeyenler istisnâî olarak yer almakla birlikte Rum beylerbeyliği (Amasya, Tokat, Samsun, Çorum, Sivas çevreleri) topraklarında XVI. yüzyıl ortalarına kadar hıristiyan reâyâ çift resmi sistemine tâbi idi. Bu vergiyi çeşitli sebeplerden muaf olanlar hariç köylü-şehirli veya evli-bekâr ayırımı olmaksızın buluş çağının üzerindeki bütün erkekler öderdi; hâne reisi dul kadınlar ise bîve resmi öderdi.

Mîrî arazi rejiminin ve tımar sisteminin uygulandığı alanlarda köylü-çiftçiler, çift hâne sistemi çerçevesinde büyük ölçüde kuru hububat ekimine dayalı tarımla uğraşırlardı. Tasarruflarında bulunan toprak miktarına göre tasnif edilen ve raiyyet rüşümü ödemenin yanında olağan üstü vergilerle (avâzır-ı dîvâniyye ve tekâlîf-i örfiyye) üretimden, ürüne ve bölgeye göre değişen oranlarda öşürleri ve alım satımdan kaynaklanan çeşitli vergileri ödemektedirler. Köylü-çiftçilerin bir kısmı, toprağın verim kalitesine göre sancaktan sancağa 60-150 dönüm arasında değişen ve "bir çift öküzle bir yılda sürülen toprak" anlamına gelen çiftliklere sahiptiler. Ancak çoğunluğun tasarrufundaki toprak yarım çift (nîm-çift) veya daha azı (ekînlü-bennâk) idi. XV-XVI. yüzyıl tahrir defterlerinde üzerinde kayıtlı toprağı olmayanlar kara veya caba olarak yazılırdı. Buluş çağına erişen bekârlar mücerret, bazı bölgelerde ise kazancını tedarike muktedir bekârlar caba olarak kaydedilirdi. Özellikle gayri müs-

limler söz konusu olduğunda aile reisi konumundaki dul kadınlar da yazılırdı.

Toprağın kardeşler tarafından ortak kullanımını söz konusu olduğundan XVI. yüzyılda sayıları artan cabaları tamamen topraksız-evli köylüler zannetmek yanlıştır. Bunlar, çift, nîm veya bennâk yazılı kardeşleriyle aynı toprak parçası üzerinde çiftçilik yapmaktaydılar. Hem kanunnâmeler hem defterlerdeki kayıt usulü, ölen babanın toprağının kardeşler arasında ortaklaşa kullanıldığını (müşâ' ve müşterek) açıkça ifade etmektedir. Osmanlı toplumunda reâyâ içinde olmakla birlikte devlet ve kamu adına çeşitli hizmetleri yapma karşılığında veya bazı sebeplerden dolayı kişiler (kör, sakat, felçli, yaşlı vb.) yahut gruplar (müsellem, sayyâd vb.) vergilerden kısmen ya da tamamen muaf olabiliyordu. Meselâ derbendcilik, köprücülük, çeltikçilik vb. hizmetleri yapanlar avâzır-ı dîvâniyye ve tekâlîf-i örfiyyeden muaftılar. Bu grubu reâyâ ile askerîler arasında bir kategori diye yorumlamak mümkündür. XVI. yüzyıldan itibaren avâzır yükümlülüklerinin artışı ve yüzyıl sonlarında olağanlaşması, pek çok kişi ve grubu bir hizmet karşılığı muaf statüsü kazanma yollarını aramaya sevk etmiştir.

Osmanlılar'da reâyânın hür köylü sayılıp sayılmayacağı konusunda en önemli tartışma noktalarından biri köylünün toprağına bağımlılığıdır. Erken Osmanlı kanunnâmelerine göre kaydolduğu yerden ayrılmış başka yere göç eden kimsenin aradan on beş yıl geçmişse geri getirilmesi yasaktır; bu süre daha sonra on-on beş yıl olarak yazılmıştır. Raiyyet kendi tercihiyle yerinden ayrılmışsa sipahi yerini başkasına verir, sipahi çıkarmışsa hiçbir şeyine el koymaz. Bir şehirde on beş yıldan (sonraları on yıl) fazla ikamet eden kişi şehirli halkına katılır. Öte yandan mazeretsiz toprağını üç yıl üst üste ekmeyenlerin toprağı ellerinden alınıp başkasına tapulanır. Hastalık, fakirlik ve gücü yetmeme durumunda bu kişilerden çift resmi talep edilmez, kendileri bennâk statüsüne geçirilerek toprakları başkasına tapuya verilir. Toprakları dağılık, çalılık veya su basar yer olanlar da yerlerini boz biraksın hemen ellerinden alınmazdı. Bu hükümler, Osmanlı toplumunda köylülerin topraklarını terketmesine ve çiftlerini bozmasına sıkı kayıtlar konmakla birlikte bu kayıtların süreye bağlı olduğunu ortaya koyar.

Öte yandan vergi muafiyeti karşılığı yapılan irsî ve zorunlu hizmetler de hürriyeti sınırlandırıcı özellikler taşıyordu. Meselâ

pek çok köy yarıcılık, ortakçılık, çeltikçilik gibi hizmetlerle yükümlüydü. Yine birçok köy şap yakmaya, güherçile hizmetini görmeye, kervansarayların civarını şenletmeye, köprüleri ve yolları sürekli tamir etmeye, derbend beklemeye atalarından kalma bir yükümlülükle mecburdurlar. Örnek olarak padişahın atlarını besleyen, yetiştiren voynuklar, taycılar, atçekenler, deve yetiştiren buğurcular, seyyar amele taburları ve iş teşkilâtı halinde ordu levazımı için top dökmek, su yolları, kale ve sultan camileri inşaatı ve tamirâtı için her yıl belirli sayıda devletin emrine hazır bulunan yayalar ve müsellemeler; atmaca, çakır, şahin gibi avcı kuşları tutan ve yetiştiren bâzdârlar zikredilebilir.

Reâyâ, mîrî araziye belirtilen sınırlarla tasarrufunda bulundurmakla birlikte pek çok bakımdan bu arazi onun mülkü gibidir. Bununla birlikte miras ve intikal konularında bir kısmı şer'î hukukla bağdaşmayan sınırlamalar da vardır. Ölen raiyyetin birden fazla oğlu varsa bazısı çift, bazısı bennâk yazılır, bennâke babasının yerinden hisse verilerek atalarının yerine birlikte tasarruf ederler ve çift resmini kardeşler birlikte öderler. Ölen kişinin oğullarından bazısı evli, bazısı bekâr ve bekâr olan da kisbe kadirse kanuna göre ata çiftliğini ortaklaşa ziraat ederler. Ölen raiyyetin küçük yaşta iki oğlu varsa arazi bunlara taksim edilip evlileri bennâk yazılır. Babadan oğullara yer kalsa ve oğullardan biri ölse yeri onun oğluna, yani toruna geçer; oğlu olmayan kardeşin yeri kardeşe intikal etmez. Bir kişi ölen kardeşinin yerine talip olursa tapu resmi olarak başkasının verdiğini ödediği takdirde öncelik hakkına sahiptir. Kendisine ait yeri olan baba oğlu vefat ederse onun yerini talep edemez. Reâyâ topraklarının intikalinde önemli hususlardan biri de kızların ve kadınların durumudur. Kânûn-ı Osmânî'ye göre ölen raiyyetin oğlu kalmasa, kızı olsa, kız atasından kalan yeri işleyeceğini söylese bile sipahi babasının yerini kıza vermemelidir (Barkan, *Kanunlar*, s. 7-8; Koç, s. 191). Ancak XVI. yüzyıla ait bazı kanunnâmelere göre oğlu olmayan bir raiyyet öldüğünde kızı kalmışsa on sene içerisinde başkalarının verilen tapu miktarını ödeyerek babasının yerini alırdı; sipahinin buna engel olmaması emredilmiştir (*I. Selim Kânûnnâmesi*, s. 24; Akgündüz, VI, 281; VII, 117). Kadınlara gelince, mahlûl bir yeri eskiden beri bir kadın boz koymadan tasarruf ediyor, öşrünü ve resmini veriyorsa elinden alınması yasaktır. Reâyâdan ev yeri için tapu alınması kanundur, fakat reâ-

yânın ziraat için tapuladığı yerde ev yapması halinde tapu alınmaz. Bir kişi sipahiden izinsiz olarak çalılık ve taşlık yeri temizleyip tarla yapsa üç yıla kadar elinden alınması ve tapu istenmesi yasaktır. Üç yıldan sonra sipahi tapu talep edebilir, öncelik hakkı yeri ihya edenindir. Bu da Osmanlı Devleti'nin reâyâyı ormanlık yerlerden, çalılık ve taşlık yerlerden tarla açmaya teşvik etme siyasetinin bir yansımasıdır.

Köylülerin sosyal ve ekonomik hayatında üretim faaliyetleri belirleyici rol oynamaktaydı. Hububat ekimi ve hasat zamanlarının dışında köylü-çiftçi nüfus büyük ölçüde hâne halkının ihtiyaçları için saklanan hayvanların bakımı ve bahçecilik gibi çoğunluk açısından ikinci derecede önemli işlerle zamanlarını geçirmekteydi. Bazı bölgelerde bağcılık, pamuk üretimi, arıcılık faaliyeti veya değişik bazı ürünlerin yetiştirilmesi, madencilik gibi faaliyetler sosyal ve ekonomik hayata bir çeşitlilik kazandırmaktaydı. Bazı köylüler değirmencilik, nalbantlık gibi mesleklerle uğraşın sanatlarını düşük tempoda da olsa yılın tamamında veya bir kısmında icra ederken bazı yerlerde kadınların dokumacılık sektöründe rol aldıkları görülmekteydi. Hububat üretimi dışında geçimlerini kısmen büyük ve küçük baş hayvan üreticiliğinden ve bu hayvanların ürünlerinden sağlayanlar kazalardaki pazar yerlerine giderek ürünlerini satmaktaydı. Şehirli ise büyük ölçüde tarım dışı iktisadî faaliyetlerle (sınaî üretim, ticaret, hizmet sektörü vb.) uğraşmakla birlikte bahçecilik, bağcılık ve hububat üretimiyle ilgili alanlarda çalışanlar da vardı.

Reâyânın ve özeld köylülerin devletle ilişkilerinde ilke olarak ve söylem düzeyinde padişah ve Dîvân-ı Hümâyûn'un, taşrada ise kadılık sisteminin onları sipahiler ve diğer ehl-i örf mensuplarının zulüm ve haksızlıklarına karşı koruyucu bir işlev ifa ettikleri görülür. Esasen Osmanlılar'da kanunların temel hedefi de halkı yöneticilerin zulmünden korumaktır (Heyd, s. 3). Köylüler de diğer sosyal gruplar gibi şikâyet haklarını kullanarak kendi çıkarlarını savunmaktaydı. Kanunnâmeler ve Osmanlı hükümdarlarının çıkardığı adâletnâmeler reâyânın mâruz kaldığı haksız uygulamalara dair yasaklamalarla doludur. Kanuna ve şeriata aykırı eski uygulamalar, zulüm ve haksızlığa yol açan bid'atlar zamanla kaldırılmıştır.

Köylülerin devletin uyguladığı malî ve idarî politikaları gönüllü olarak benimzedikleri ve her hâlükârda itaatkâr bir tutum

izledikleri söylenemez. Tahrirden kaçma, üretimi olduğundan az gösterme, otorite zaafının olduğu yerlerde ve zamanlarda görevlilerle çatışma vb. durumlar yaygındı. Ancak köylülerin devletle uyumlu ilişkileri de çatışmaları da örgütlü olmaktan ziyade bireysel bir nitelik taşımaktaydı. XVIII. yüzyılda resmî âyanlığın kurumlaşması ve taşra yönetiminde askerî, idarî ve malî açıdan âyanların etkisinin artmasıyla birlikte bir yandan âyan ve eşraf tabakasının reâyâ ile devlet arasındaki aracı rolü pekişirken diğer taraftan âyanın sıradan halk üzerindeki nüfuzu artmıştır. Esasen Osmanlı toplumunda âyan ve eşraf öteden beri önemli bir işlev ifa etmekteydi; fakat yeni dönemde hânedanlar oluşturan bu tabakanın nüfuzu ve kudreti her bakımdan artmış, bu da toplumun geneli üzerinde etkiler yapmıştır. Kırsal vergiler artık mîrî mukâtaa haline getirildiğinden halk vergilerini bu mukâtaaların yöneticilerine, bunları iltizama alan mültezimlere, 1695'ten sonra mâlikânecilere ödemek durumundaydı. Bu dönemin bir başka özelliği de reâyâ tabakasından pek çok kişinin yeniçeri esâmisi olarak vergiden kurtulmanın yollarını aramasıdır.

Âyanlık ve Yeniçeri Ocağı gibi eski devrin temel kurumlarının tasfiye edildiği II. Mahmud devrindeki reformlar ve daha sonra Tanzimat Fermanı ile birlikte (1839) Osmanlı devlet yapısı esaslı bir değişikliğe uğrarken tebaanın hukukî statüsü, vergi ve askerlik meseleleri de yeni düzenlemelere tâbi tutulmuştur. Böylece vergi yükümlülüğü yönetici-yönetilen ayırımını belirleyen temel ölçüt olmaktan çıkmıştır. Fermanla Osmanlı Devleti'nin tebaasının mal ve can güvenliği, vergi ve askerlik meselelerinin yeni bir şekilde ve "ehl-i İslâm ve mil-i sâire" arasında fark gözetilmeden düzenlenmesi öngörülmüştür. Bu ise artık reâyâ kavramının hukukî ve resmî olarak sona ermesi demektir.

BİBLİYOGRAFYA :

- Nizâmülmülk. *Siyâsetnâme*, s. 41-51, 170; Lutfî Paşa, *Âsafnâme* (nşr. Ahmet Uğur, *AÜ İlahiyat Fakültesi İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi*, sy. 4 [Ankara 1980] içinde), s. 243-258; Kınalızâde Ali Efendi, *Ahlâk-ı Alâî*, Bulak 1248, III, 49; *I. Selim Kânûnnâmesi (1512-1520) ve XVI. Yüzyılın İkinci Yarısının Kimi Kanunları* (haz. Selami Pulaha – Yaşar Yücel), Ankara 1988, s. 24; Koçi Bey, *Risâle* (Aksüt), s. 19, 49, 85; *Topçular Kâtibi Abdülkadir (Kadî) Efendi Tarihi* (haz. Ziya Yılmaz), Ankara 2003, I, 45, 152, 266, 379; Kâtib Çelebi, *Düstûr-ı amel li-İslâhi'l-halel* (Ayn Ali, *Kavânün-i Âli Osmân* içinde), s. 119-139; Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekâyât* (nşr. Abdülkadir Özcan), Ankara 1995, s. 308-338, 433; Câbi Ömer Efendi, *Târîh* (haz. Mehmet Ali Beyhan), An-

kara 2003, I-II, 2, 121, 234, 235, 431, 438, 498 vd.; Lutfi, *Tarih* (haz. Ahmet Hezarfen), İstanbul 1999, s. 237; Barkan, *Kanunlar*, bk. İndeks; a.mlf., *Türkiye'de Toprak Meselesi*, İstanbul 1980, s. 575-716; a.mlf., "Edirne Askerî Kassamı'na Âit Tereke Defterleri (1545-1659)", *TTK Belgeler*, III/5-6 (1968), s. 1-479; Ahmet Mumcu, *Siyaseten Katl*, Ankara 1963, s. 131-142; U. Heyd, *Studies in Old Ottoman Criminal Law* (ed. V. L. Ménages), Oxford 1973, s. 3; Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğunda Âyânlık*, Ankara 1977; Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimâî Tarihi*, İstanbul 1979, II, bk. İndeks; N. Beldiceanu, *XV. Yüzyıldan XVI. Yüzyula Osmanlı Devletinde Tımar* (trc. Mehmet Ali Kılıçbay), Ankara 1985, tür.yer.; *Kânûn-nâme-i Sultanî li-Aziz Efendi* (nşr. R. Murphey), Harvard 1985, s. 38-39; Feridun M. Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazâsı*, Ankara 1989, tür.yer.; Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, İstanbul 1990-96, VI, 281; VII, 117; Hurichan İslamoğlu-İnan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü*, İstanbul 1991; Oktay Özel, *Changes in Settlement Patterns, Population and Society in Rural Anatolia: A Case Study of Amasya: 1576-1642* (doktora tezi, 1993), University of Manchester; Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi*, İstanbul 1993, s. 1-14; a.mlf., *Osmanlı'da Devlet, Hukuk ve Adâlet*, İstanbul 2000, s. 49-71; a.mlf., "Osmanlılarda Raiyyet Rüşümü", *TTK Belleten*, XXIII (1959), s. 575-610; a.mlf., "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-i Hümayûnu", a.e., XXVIII/112 (1964), s. 603-622; a.mlf., "Adâletnâmeler", *TTK Belgeler*, II/3-4 (1965), s. 49-145; Bahaeddin Yediylidiz, "Osmanlı Toplumunu", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi* (haz. Ekmeleddin İhsanoğlu), İstanbul 1994, I, 441-510; Özer Ergenç, *Osmanlı Klasik Dönemi Kent Tarihçiliğine Katkı: XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara 1995, tür.yer.; Tufan Gündüz, *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri: Bozulmuş Türkmenleri (1540-1640)*, Ankara 1997, tür.yer.; Yunus Koç, *La fixation par écrit des lois otomanes et la rôle des codes lois-étude accompagnée de l'édition du manuscrit de Munich Tur 111 (XVe-XVIe siècles)* (doktora tezi, 1997), Université de Paris I, s. 191; Mehmet Öz, *XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, Ankara 1999, tür.yer.; Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak* (trc. Gül Çağalı Güven - Özgür Türesay), İstanbul 2003, tür.yer.; a.mlf., *Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı* (trc. Emine Sonnur Özcan), Ankara 2006, tür.yer.; a.mlf., "Ra'fiyya", *Eİ²* (İng.), VIII, 404-406; İlhan Şahin, *Osmanlı Döneminde Konar-Göçerler*, İstanbul 2006; Şerif Mardin, "Tabakalaşmanın Tarihsel Belirleyicileri: Türkiye'de Toplumsal Sınıf ve Sınıf Bilinci" (trc. Nuran Yavuz), *Felsefe Yazıları*, V, İstanbul 1983, s. 5-33; C. E. Bosworth, "Ra'fiyya", *Eİ²* (İng.), VIII, 403-404.

MEHMET ÖZ

REBAP

(رباب)

Bir müzik aleti.

İslâm âleminin hemen her yerinde genellikle birbirine yakın şekillerde kullanılan bir grup telli müzik aletinin genel adı olan rebâb hem ayaklı kemane hem de lavta

türünden tamamen veya yarı yarıya deri göğüslü çalgıların ismi olarak kullanılmıştır. Ayaklı kemane türünden rebapların ilk örneği Orta Asya iklimidir. İranlılar iklimi kemane veya kemaçe, Araplar rebâp adını vermişlerdir. Rebap (rübâb) adı İran kültür çevresinde yaylı çalgıların değil tamamen veya kısmen deri göğüslü, mızrapla çalınan lavtaların adı olmuştur. İklim tipinde yaylı çalgılar Çin ve diğer Uzakdoğu ülkelerinde de rağbet görmüş, bu ülkelerde farklı malzemelerden (meselâ Çin'de bambu ve yılan derisi kullanılarak yapılan erhu) ayaklı kemaneler yapılmış ve değişik çalma teknikleri geliştirilmiştir. Ayaklı kemane türünden rebap İslâmiyet'le birlikte Endonezya, Cava, Malezya gibi ülkelerde de benimsenmiş, birtakım bölgesel ölçü ve biçim farklılıkları olan bir çalgı tipine dönüşmüştür. Ürdün ve Irak'ın bazı kırsal bölgelerinde bu türden tek telli, iri ve dörtgen gövdeli, deri göğüslü, silindirik saplı bir yaylı çalgı kullanılır. "Rebâbü's-şâir" adı verilen bu çalgıya diğer Arap ülkelerinde de farklı isimler altında rastlanır. Meselâ Kuzey Afrika'da bu çalgıya "murabba", oldukça yaygın olduğu Lübnan'da ise "rebâbe" denilmektedir. Rebâbe aynı zamanda Etiyopya'da kâse biçiminde ses kutusu olan bir lirindir.

Belli başlı rebaplar şunlardır: 1. Türk rebabı. Organolojinin "ayaklı kemane" diye adlandırdığı çalgıların en tipik örneğidir. Çalgı tarihçileri kökenini Orta Asya Türkleri'nin yaylı sazı olan iklimi dayandırır. Hindistan cevizi kabuğundan yapılan bu çalgının kesik küre biçiminde bir gövdesi (ses kutusu), ince deriden veya zardan bir göğsü (ses tablası), metal yahut ahşap bir mil aracılığı ile gövdeye takılan uzunca, silindirik bir sapı vardır. Göğsün sapa yakın kesiminde yer alan hareketli eşik boynuzdan veya ağaçtan olabilir. İki yahut üç telli olan rebabın burguluğu, burguların iri olması sebebiyle burgu (tel) sayısına ve sapın uzunluğuna oranla büyüktür. Sap burguluktan sonra gelen, genellikle soğan biçiminde, bazan da Mevlî sikkesi şeklinde bir figürle son bulur. Mevlî müzikisinde rağbetle kullanılan rebaba bu adın Mevlîler'ce verilmiş olduğu kabul edilir. Din dışı müzikide keman veya kemaçe adıyla kullanılan bu sazın bütün telleri at kılından veya ibrişimdendi. İki telli olan kemaçenin telleri düğâh ve nevâ, üç telli olanınki yegâh, düğâh ve nevâ perdelerine akortlanırdı. Keman ve kemaçe adlarının sap uzunluğuna göre kullanıldığı (uzun saplı olanına keman, kısa saplısına kemaçe adı ve-

rildiği) tahmin edilebilir. Mevlîler'in rebabı nasıl akort ettiği kesin olarak bilinmemekteyse de din dışı müzikide kullanılan kemaçeye göre daha pest akortlandığı söylenebilir. Rebabın Mevlî müzikisinde özellikle taksim sazı olarak kullanıldığı ve pest akortlu rebabın çok esrarlı ve etkileyici bir ses verdiği göz önünde bulundurulursa bu durum daha iyi anlaşılır. Bu sazda pest akordu tercih edildiği ve hemen hemen bütün nağmelerin -çoğunlukla yegâh perdesine akortlanan- en tiz telde çalındığı için sazın ses alanını genişletmek amacıyla sapı uzatılmak zorunda kalmış, bu ise rebabın zaten zor olan çalınışını daha da zorlaştırmıştır. Rebabı at kılı demeti olan yegâh telinin ses alanı bir buçuk oktav kadardır (yegâh-muhayyer arası). İbrişim üzerine bakır veya gümüş sarılarak yapılan diğer tel / teller kaba yegâha kadar pest ses verebilir. Bu teller ne kadar iyi malzemeden ve özenle yapılırsa yapılırsa tını ve hacim bakımından at kılı telinden farklıdır. Bu sebeple tının birden bire değiştiği ve sesin daha zayıf çıktığı için yegâh telinde başlayan bir nağmenin devamını sargılı tellerde çalmak kulağı rahatsız eder. Son dönemde geleneksel yapısıyla rebap çalan müzikşinas sayısı oldukça azdır. Bazı sanatkarlar da ilk defa Eyyûbi Mustafa Sunar'ın kullandığı modern rebabı seçmiştir. Mustafa Sunar'ın rebabı sapı kısaltılıp dört telli hale getirilmiş, silindirik sap yerine en azından tellerin bulunduğu yüzü viyolonsel tuşu gibi yapılmış metal telli bir çalgıydı. Sunar'dan sonra bu yapıda bir rebabı öğrencisi Sabahattin Volkan kullanmıştır. Günümüzde Mehmet Refik Kaya kendi tasarımı olan uzun saplı, uzun dayama çubuklu ve sapı perdeli bir rebap kullanmakta, icraya bir oktav pestten katılmaktadır. Kemal Caba, rebabının birer at kılı demeti olan üç telini Hızır Ağa'nın *Tefhîmü'l-makâmât*'ında tasvir edilen keman gibi yegâh, düğâh ve nevâ perdelerine akortlamaktadır.

2. Mısır rebabı. Türk rebabına çok benzer. Mısır'ın özellikle Nübe (Nübye) bölgesinde yaygındır. Türk rebabına oranla gövdesi (cevizi) daha küçük olup genellikle at kılından iki tel takılır. Çalgının genel yapısı ve yaylı Türk rebabıyla kıyaslandığında daha ilkelidir.

3. Mağrib rebabı. Türk rebabından tamamen farklıdır. Sapı ve gövdesi aynı ağaç parçasından yontularak ve oyularak yapılır. Uzun gövdesinin orta kısmı yayın daha kolay çekilebilmesi için daha dardır. Çalgı-